

»...Aldrig siden verden blev begyndt« – tradition og fornyelse i lollandsk landbrug i 1600-tallet

Af Gurli Thuneby

Med begrebet landsbyfællesskab sigtes som regel til dyrkningsfællesskabet før udskiftningstiden og de landsbyvedtægter, som indeholdt bestemmelser for landbrugsdriften og ordensregler af større eller mindre omfang for landsbybefolkningens hverdagsliv. Forudsætningen for dyrkningsfællesskabet, nemlig det såkaldte jordfællesskab, bruges sjældent som indgangsvinkel i beskrivelsen af landsbyfællesskabet, hvilket sikkert skyldes dets sammensatte karakter.¹

Det er derfor stadig Poul Meyers disputats fra 1949, *Danske Bylag*, som mest udførligt behandler landsbyfællesskabets vedtægter set i sammenhæng med jordfordelingen.

Landsbyvedtægterne handler kun undtagelsesvis om spørgsmål, der vedrører jordens fordeling, og kilden, der giver det mest detaljerede kend-

skab til jordfordelingen: Markbøgerne til Christian Vs Matrikel,² henviser ikke til landsbyvedtægter. Sammenhængen mellem disse er dog åbenbar ved nærmere granskning, og må betragtes som datidens selvfølgelige – og måske derfor skjulte – forudsætning.

Dette landsbyfællesskab rummede ofte samarbejdsaftaler, der rakte ud over den enkelte landsby. For eksempel fælles græsning på et fælles overdrev og vangelag mellem flere landsbyer, hvor sidstnævnte medførte, at skel mellem de involverede landsbyer var overflødige. Citatet drejer sig netop om en situation, hvor der i 1576 ifølge et tingsvidne aldrig havde været skel mellem 2 lollandske byer.³

Fællesskabet – hvad enten det var det interne dyrkningsfællesskab i landsbyen, de fælles overdrev eller

Gurli Thuneby (f. 1946), cand. mag. i historie og dansk 1995, ph.d. med afhandlingen: *Bolskifte, solskifte og »mange flere« en studie i landskifteanalyse*, fra Københavns Universitet 1999. Har hovedsageligt beskæftiget sig med danske dyrkningssystemer og deres udvikling set i forhold til de europæiske d.v.s. dansk landbrugshistorie før udskiftningstiden. Har skrevet enkelte lokalhistoriske artikler om landboforhold i 1600-tallet samt en artikel om bolbegrebet i *Mark og menneske*, festskrift til Karl-Erik Frandsen, Ebeltoft 2000.

indgåede vangelag – har traditionelt været anset for at være hæmmende for landbrugsudvikling, fordi enhver fornyelse berørte alle gårde i landsbyen og derfor skulle godkendes ved (besværlig) fælles beslutning på landsbytinget. Historisk set knyttes landbrugsreformer næsten udelukkende til udskiftningstidens forandringer af såvel produktionsmåde som bebyggelsesmønster og kulturlandskab, hvor landbruget indtil da er blevet betragtet som stillestående i århundreder.

Dette billede af landbruget som »fastfrossent« under landsbyfællesskabet er først blevet anfægtet indenfor de seneste årtier, men det skorter stadig på undersøgelser, som viser, at der kunne ske landbrugsmæssige fremskridt indenfor fællesskabets rammer. Købelev sogn på Lolland er et eksempel på, at landbruget i fællesskabstiden kunne være »på forkant« med udviklingen længe inden landbrugsreformernes tid på trods af, at fællesskabet ikke kun var landsbyinternt, men omfattede hele sognet såvel som udensogns samarbejde.

Centrale begreber om landsbyfællesskabet

Det mest udbredte dyrkningssystem var vangebruget med tre vange, som i løbet af en tre-års periode på skift blev besået med byg, rug og derefter hvilede. I hvileperioden tjente vangen som fælled og blev gødet af det

græssende kvæg. *Vangene* udgjorde landsbyens *bymark*, og indeholdt både opdyrket land, de såkaldte åse, og uopdyrkede områder som enge, krat, (tørve)moser og skov. Bymarken var ofte afgrænset fra andre bymarker ved naturlige grænser som åer, moser og skov. Hvis sådanne grænser ikke fandtes skulle bymarkerne indhegnes for at forhindre kvæget i at gå i kornet på en anden bys bymark.

Opsætning af gærder mellem bymarker kunne dog undgås, hvis byerne afpassede afgrøderotationen efter hinanden således, at vange der stødte op mod hinanden bar samme afgrøde eller fungerede som fælled på samme tid. En sådan fælles ordning kaldes *vangelag*. Fordelen ved vangelag var, at det var ressourcebesparende: Både gærdemateriale og arbejdskraft til opsættelse og vedligeholdelse af hegn kunne holdes på et minimumsniveau.

Der var som regel 15-25 *åse* i hver vang, og *åsene* var inddelt i lange, smalle agre – ofte en til hver gård i landsbyen. En ås kaldtes også et *skifte*, og den måde agrene var fordelt mellem gårdene på i åsene kaldes for *landskiftet*. I mange danske landsbyer var fordelingen systematisk, og byen havde dermed et *regelmæssigt landskifte*. Hvis det er umuligt at påvise nogen form for system, betegnes landskiftet som *uregelmæssigt*.

Denne opdeling i regelmæssige og uregelmæssige landskifter blev indført i 1918 af Henrik Larsen,⁴ som for

de regelmæssige landskifters vedkommende skelnede mellem to typer: Solskifte og bolskifte.

Solskiftets systematik består i gentagelse: Gårdene har agre i samme rækkefølge fra ås til ås. I *bolskiftet* varierer rækkefølgen fra ås til ås, men der er alligevel et system, nemlig: Gruppering. Fig. 1 viser begge typer, og det ses, at bolskiftets gruppering består i, at de samme gårde – to eller flere – har agre liggende ved siden af hinanden i åsen.

Det skal bemærkes, at regelmæssige landskifters systematik sjældent er fuldstændigt gennemført over hele bymarken, men Fig. 1 skal da også blot tjene til at vise de karakteristiske forskelle.

Deling af en gårds jord kunne ske på flere måder. Det mest almindelige var enten, at agre i nogle åse (i alle tre vange) blev overført til en anden gård, eller at hver enkelt ager blev delt på langs. Af og til blev agre dog delt på tværs, og disse kaldes *tværdelte agre*.

Fig. 1. Solskifte og bolskifte. De regelmæssige landskiftetyper, solskifte og bolskifte, er vist ved stiliserede åse, hvor hver agers tilhørsforhold er markeret med gårdens nr. I solskiftet (de tre åse foroven) er den samme gådrækkefølge fra ås til ås. I bolskiftet (de tre åse forneden) optræder gårdene i bestemte grupper (her 3+7, 4+10+6, 2+8, 1+9), hvor hver enkelt gruppe har skiftende beliggenhed i åsen.

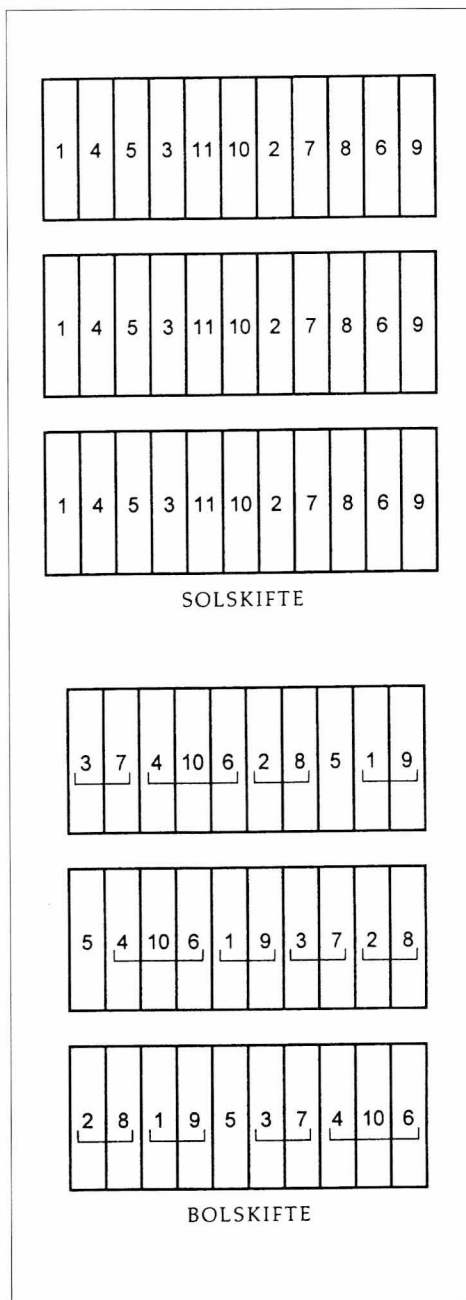

Fig. 3, som er en rekonstruktion af åsen Lammehave skift, viser eksempler på, at agre er delt på tværs.

Lollandske landbrugsforhold i 1600-tallet

På Lolland har den grundlæggende side af fællesskabet, nemlig jordfællesskabet, været årsag til, at landbrugsorganisationen her har været betragtet som et førmiddelalderligt levn. Dette skyldes, at uregelmæssige landskifter dominerer på Lolland.

I 1918 mente Henrik Larsen, at landskifterne på Lolland udelukkende var uregelmæssige, og han konkluderede, at denne form for landskifte måtte henføres til tiden før bolinddelingen, som han satte til tiden før år 1000.⁵ En menneskealder senere studerede sprogforskeren Ole Widding de lollandske landskifter og fællesskaber og nåede frem til næsten samme resultat: De lollandske landskifter var kun i ringe omfang »regulerede« (læs: regelmæssige) og måtte betragtes som levn fra tidligere udviklingsstadier. Widdings næsten lyriske opfattelse af kildematerialets overleverede, men nu forsvundne kulturlandskab lyder som følger: »Med den voksende Opdyrking kunde Hegnene forskydes, mens Inddelingen af Jorden holdt Stand. Naar det Skaktavl, som Markerne dannede, opfattes paa denne Maade, bliver det et historisk Dokument af samme Værdi som Pergamentbrevet.«⁶

Kildematerialet til markernes »Skaktavl« er forarbejderne til Christian Vs Matrikel af 1688, hvortil al agerjord i Danmark blev opmålt – ofte ned til en kvart alens nøjagtighed (ca. 15 cm). Målene for hver eneste strimmel ager til hver eneste bonde blev registreret i markbøger (herefter MB), og oplysningerne om deres indbyrdes beliggenhed er i mange tilfælde udførlige nok til, at det nu forsvundne kulturlandskab med de lange, højryggede agre kan rekonstrueres ved sammenligning med yngre kortmateriale.

I Widdings omfattende undersøgelser af 1680'ernes lollandske landbrugsforhold opererer han med 7 sider af fællesskabet. De 3 første er en del af dyrkningssystemernes typiske indretning med »Agrenes spredte Beliggenhed imellem hinanden«, »Dyrkningstvangen, Pligten til overholde Sædarten« og »Fælles Brug af Eng, Skov og Overdrev« for den enkelte landsby. De resterende omhandler specielle varianter af disse forhold imellem flere landsbyer,⁷ hvor selve jordfordelingen er i fokus.

De lollandske dyrkningssystemer fordelte sig geografisk således, at Østlolland havde 3-vangsbrug, Midtlolland 4- og Vestlolland 5-vangsbrug.⁸ Hegn omkring bymarkerne, »det cirkulære Hegningssystem«, ⁹ var sjældent forekommende, der var derimod ofte radiale gærder. Radiale gærder beskriver Widding således: »De gærder, der skilte Vangene, løb

fra Gærderne om den ene Bygade til Gærderne om den anden Bygade, dvs. Gærderne dannede Skel imellem Vangene, men havde ikke deres Plads i Byskellene. Det er Hovedreglen.»¹⁰

Radiale vangegærder er vist skematisk i figur 6, hvor figur 6a viser muligheder for forskellige placeringer, og figur 6b viser en mulighed med 3-vangsbrug i vangelag. Denne form for hegn skyldtes vangelag, som var ret udbredt på Lolland på MBs tid,¹¹ – og formentlig i store dele af landet.¹² Arent Berntsens beskrivelse fra 1656¹³ af de lollandske landbrugsforhold tegner et billede af et landbrug i så god udvikling, at der kan eksporteres til udlandet. Berntsen nævner for eksempel, at samtlige 4 kornsor-ter samt ærter blev udskibet fra Nakskov til flere europæiske lande: Spanien, England, Holland, Tyskland og Norge.¹⁴ De lollandske ærter får følgende lovprisning med på vejen: »*Men paa Erter er større ofverflødighed aff alle 3 slags / hvilcke paa vitomliggende Steder ere megit affholdne / oc nafnkundige / saa at icke vidis bedre Erter at neffnis eller begieris end Lollands Erter.*«¹⁵

Befolkningen beskrives som flittige og duelige, fordi de forstår deres avl, og grunden til at der findes ødegårde, mener Arent Berntsen, er adelsens ringe forståelse for bøndernes vilkår.¹⁶

1983 redegjorde Karl-Erik Frandsen for dyrkningssystemerne i Danmark 1681-83, og han pegede på, at de lol-

landske 4- og 5-vangsbrug kunne skyldes en påvirkning fra Mecklenburg på grund af de tætte handelsforbindelser.¹⁷ 4- og 5- vangsbruget på Lolland var da karakteriseret ved en afgrøderotation, der indbefattede de kvælstofproducerende afgrøder ærter og vikker. At disse afgrøder indgik i afgrøderotationen kan betragtes som en forløber for udskiftningstidens koppelbrug. Dels fordi det 4- og 5-årige sædskifte indebar en mere intensiv udnyttelse af jorden end det vidt udbredte 3-vangsbrug med 3-årigt sædskifte, dels fordi de kvælstofproducerende afgrøder modvirkede jordudpining. Østersøhandelen har utvivlsomt været medvirkende til, at de lollandske bønder forstod at udnytte deres gode landbrugsjord ikke blot til egne behov, men også til produktion med videre salg for øje. Arent Berntsens lovprisning af de lollandske ærter er i det mindste et vidnesbyrd om, at ærterne på Lolland var avanceret fra kålhaven til decideret markafgrøde i 1600-tallet. Foderafgrøderne havde også gjort deres indtog i og med, at vikkerne blev brugt til hestefoder. I den forbindelse er Ole Feldbæks datering af Arents Berntsens beskrivelse af de danske forhold til *begyndelsen af 1600-tallet* nok så interessant.¹⁸

Med eftertidens øjne må det lollandske landbrug, som blev drevet i landsbyfællesskab, betragtes som godt på vej mod den udvikling, som skulle komme til at forny det danske

Opmålings- områder	ST. KØBELEV	LL. KØBELEV	ROLYKKE	SKOV- BØLLE	IALT
Landsbyer					
St. Købelev	282	86	45	36	449
Ll. Købelev	136	48	18	0	202
Rolykke	442	75	448	23	988
Skovbølle	11	3	30	784	828
Vesterbo	190	20	165	102	477
Østerballe	28	1	261	224	514
Andre	0	11	3	167	181
Ialt	1089	244	970	1336	3639

Fig. 2. Brugeragerfordelingen i Købelev sogn. Tabellen er baseret på markbogen over Købelev. Den viser, hvor mange agre hver enkelt landsby havde i de forskellige opmålingsområder. For at tydeliggøre forskellen er opmålingsområderne både her og i brødteksten skrevet med versaler. Således havde landsbyen Ll. Købelev 18 agre i opmålingsområdet ROLYKKE.

landbrug efter midten af det følgende århundrede.

Fællesskabet i Købelev sogn 1682

Eventuelle landsbyvedtægter for Købelev sogns byer er ikke bevaret, men at der var dyrkningsfællesskab fremgår af MB, dels ved de sparsomme oplysninger om 5-vangsbruget, dels ved vangenens brug og jordfordeling. Her skal beskrives to sider af Købelev sogns landbrug i 1682 ud fra MB, nemlig jordfordelingen og dyrkningsfællesskabet.

Jordfordelingen – uregelmæssigt landskifte

I 1682 kunne landmålingskonduktørerne registrere 6 landsbyers og en

enkeltgårds agerjord i Købelev sogn – foruden agerjord til husmænd og udensogns gårde – i MB. Det drejede sig om følgende landsbyer: St. Købelev, Ll. Købelev, Rolykke, Skovbølle, Vesterbo, Østerballe samt Glostrupgård. Her var ikke tale om enkelte bymarker, men om én sogne-mark, som blev opmålt som 4 bydele, nemlig ST. og LL. KØBELEV, ROLYKKE og SKOVBØLLE.¹⁹ Det viste sig, at bøndernes jordfællesskab var så integreret i sognemarken, at samtlige 82 Købelevbønder stort set havde jord liggende spredt i alle 4 bydele. Følgende citat om konduktørernes opmålingsproblemer har formentlig også været aktuelt i Købelev sogn: »Visse Steder – som paa Laaland – hvor Bønder i en Landsby meget ofte ejede Jord i en Nabolands-

bys Mark, maatte Befolkningen gaa alle Mand af Huse, saa vanskeligt var det at faa stedfæstet Ejerskabet til Jordlodderne.«²⁰ Det lykkedes dog i Købelev sogn, idet man kun stod tilbage med en enkelt ager, som ingen ville vedkende sig.

Nedenstående skema viser fordelingen af de 3.639 brugeragre fordelt efter landsbyer (læses vandret) og de opmålte bydele (læses lodret). En brugerager defineres som et sammenhængende stykke jord til samme bruger, den kan derfor bestå af en eller flere agre eller blot være en del af en ager.

Det ses for eksempel, at bydelen ST. KØBELEV i alt har 1089 brugeragre, men kun ca. $\frac{1}{4}$ af disse (282) hører til landsbyen St. Købelevs gårde. Gårdene her har til gengæld også jord i de 3 andre bydele, således at St. Købelev landsbys gårde i alt har 449 brugeragre i Købelev sogn. Landsbyen Rolykke har størstedelen af sine brugeragre i 2 bydele, nemlig ST. KØBELEV og ROLYKKE (henholdsvis 442 og 448 ud af i alt 988), hvorimod Skovbølle har næsten alle sine brugeragre i bydelen SKOV-BØLLE (784 ud af i alt 828). Bortset fra Ll. Købelev har de enkelte landsbyer flest brugeragre i »egen bydel«, men som det fremgår varierer forholdet noget fra by til by.

Selv indenfor de enkelte åse var bønder fra flere landsbyer repræsenteret, og deres brugeragre lå blandet mellem hinanden. En rekonstruktion af åsen, Lammehave skift, illustrerer

både dette og de meget forskellige størrelser, som brugeragrene kunne have. Størrelsesforskellene skyldes ikke mindst, at der også forekommer tværdelte agre, hvilket var et kendetegn for de uregelmæssige landskifter på Lolland.²¹

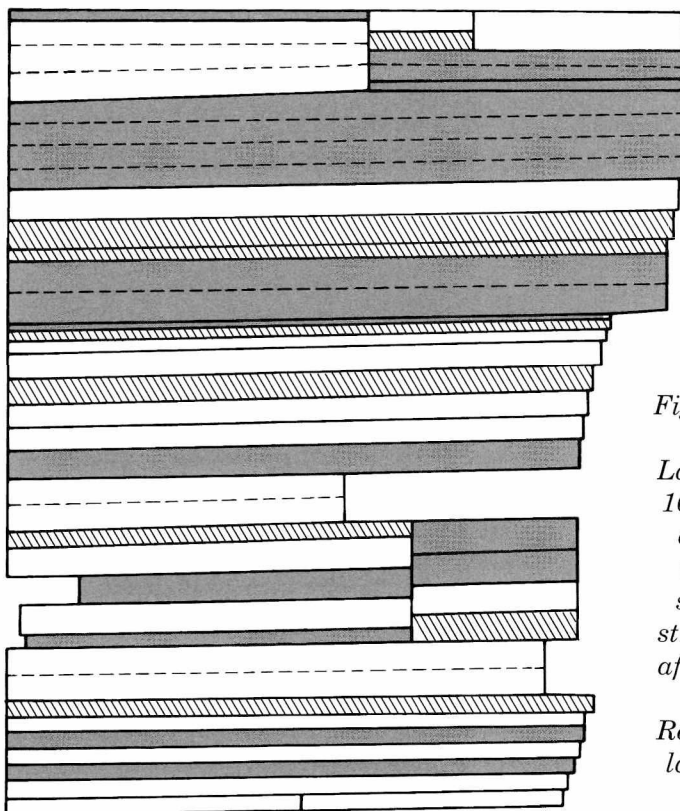
Sammenlignes jordfordelingen med de andre åse, er det umuligt at påvise nogen systematik fra ås til ås: Landskiftet i hele Købelev sogn var uregelmæssigt.

Det skal understreges, at et bestemt antal brugeragre ikke angiver et bestemt areal, fordi størrelserne på dem kan variere betydeligt. Antallet viser i dette tilfælde kun, hvor ensartet – eller uensartet – spredningen af brugeragre er imellem gårde og byer.

To forhold peger på, at »agre« i dette område alligevel er udtryk for bestemte, men forskellige størrelser. For det første fordi de enkelte mål og opdelingen i Lille Lammehave skift (=den rekonstruerede ås) synes at svare til et kornmålssystem med skæpper, tønder, pund og læster. Hele åsen udgør $\frac{3}{4}$ læst, svarende til 9 pund eller 36 tønder, og de mindste agre svarer til en skæppe.²²

For det andet fordi byernes brugeragerantal i hele sognet kan »forkortes« til såkaldte idealtyppegårde, hvis antal pr. by stort set svarer til det faktiske antal gårde pr. by på opmålingstidspunktet.²³

Om de lollandske landskifter skriver Widding, at skifterne kunne knytte byerne sammen, og Købelev

St. Købelev
 Rolykke
 Andre

Fig. 3. Landsbyernes andele i Lammehave skift. I Lammehave skift var der i 1682 (MB) 48 agre, hvoraf adskillige tilsyneladende var opstået ved deling af større agre. Denne rekonstruktion viser fordelingen af agrene mellem landsbyerne St. Købelev og Rolykke i forhold til andre landsbyer. Se signaturforklaring.

sogn gives netop som eksempel på et sådant kompliceret fællesskab.²⁴

Åsen Lammehave skift er en god illustration af, hvor tæt og detaljeret landsbyerne var sammenbundne.

Som det ses af jordfordelingen indgik ikke blot gårdene i sognets landsbyer, men også nabosognes gårde i dette netværk, således at selv sogne var bundet sammen set ud fra bøndernes jordfordeling. Christian d. Vs matrikulering i 1680'erne satte således nogle administrative grænser i

en region, som i høj grad var grænseløs, og hvor det er tvivlsomt, hvorvidt de fysiske skel havde sammenhæng med den administrative opdeling.

I Købelev og de omliggende sogne ser vi to helt forskellige opfattelser af agerjorden demonstreret: Bøndernes grænseløse, sammenblandede jordfordeling og -brug contra administrationens hierarkisk opdelte jordregistrering (herred, sogn, landsby, vang, ås, ager). Denne forskel er nok værd at bemærke.

Denne forskel rejser også tvivl om, hvordan de opmålte bydele geografisk set var placeret i forhold til de bynavne, de var registreret under. Det varierende forhold mellem antallet af brugeragre mellem en landsby og »dens bydel« gør det vanskeligt at vurdere, om afgrænsningen af bydele er foretaget af praktiske hensyn til opmålingen eller om der har været fulgt fysiske grænser i landskabet som for eksempel vangegårder.

Desværre findes de ældste kort med marknavne ikke mere for Købelev sogn, og det er derfor umuligt at rekonstruere de opmålte jorders beliggenhed i forhold til byerne.

Grænseløsheden rejser problemer, idet det grænseløse netværksorganisation formentlig er uigennemskueligt, når undersøgelser *afgrænses* til for eksempel den enkelte landsby. Vangelag er et eksempel på en organisationsform, der har *grænseløshed som formål*, og er måske netop derfor velegnet som indgangsvinkel i det lollandske område. Dette vil jeg vende tilbage til.

Dyrkningsfællesskab – et kompliceret fællesskab

At opmålingen blev foretaget på 4 bydele, når sognet havde 6 landsbyer, må tilskrives flere faktorer:

1. Den sammenblandede jordfordeling i en *sognemark*
2. Dyrkningsfællesskab mellem landsbyer

3. De manglende skel mellem landsbyer – også til nabosogne – på grund af vangelaget.

Samlet udgjorde disse faktorer dét, som Widding kaldte »kompliceret Fællesskab«. Kompliceret fællesskab sammenfattes af Ole Widding som »... flere Byer blev knyttet sammen ved Sammenkædning.«²⁵ For Købelev sogns vedkommende betød dette, at 5-vangsbrugene her indgik i rotation med hinanden og med nabosogne, og at grænserne imellem dem var flydende. Dels på grund af manglende byskel, dels på grund af sammenblandingen af jord i de »sammenflydende« vange. Det var simpelt hen svært for opmålerne at finde ud af, hvor de skulle begynde og afslutte opmålingen for at få registreret jorden til en given landsbys gårde. Ole Widding giver flere eksempler på konduktørernes vanskeligheder med opmålingen af Lollands agerjord.

På dette tidspunkt bar vangene i St. Købelevs 5-vangsbrug følgende afgrøder, som er sammenholdt med brugeragerfordelingen i St. og Ll. Købelev (MB):

Det fremgår, at alle de opdyrkede vange bar 2 afgrøder, at St. Købelev havde ca. dobbelt så mange brugeragre i vangene som Ll. Købelev og at vangen opmålt under LL. KØBELEV (Selsmose) fungerede som den 5. vang i dette 5-vangsbrug. Ud fra brugeragerfordelingen fremgår det helt klart, at Ll. Købelev var en integreret del af St. Købelevs 5-vangsbrug. Som landbrugshistoriker har jeg ikke

Vang	Afgrøde	Opmålings- område	Brugeragre St. Købelev	Brugeragre Ll. Købelev
Lammehave	Rug/hvede	ST.KØBELEV	49	16
Ll. Lammehave	Byg/havre	ST.KØBELEV	34	23
Gåseagermark	Ærter/vikker	ST.KØBELEV	97	54
Møllemark	Hvile	ST.KØBELEV	96	41
Selsmose	Byg/havre	LL.KØBELEV	86	48
			372	182

Fig. 4. St. Købelevs 5-vangsbrug. Tabellen giver en oversigt over, hvilke vange, som hørte under St. Købelev, hvilke afgrøder de bar i 1682, hvilke opmålingsområder de lå under, og hvor mange agre de to byer St. og Ll. Købelev havde i alle 5 vange. Således blev der i Selsmose vang, liggende i LL. KØBELEV opmålingsdistrikt, avlet byg og havre. I vangen havde St. Købelev 86 agre, Ll. Købelev 48 agre.

kunnet undgå at tænke på det senere kobbelbrug med denne afgrøderotation i 2 gange 4 afgrøder og 1 års hvile. Bortset fra den uregelmæssige jordfordeling minder et sådant rotationsmønster om en afgrøderotation i 8-10 kobler.²⁶

Eftersom MBs beskrivelse af forholdene er særdeles mangelfulde, hvad den geografiske placering af vange og åse angår, og dette desværre ikke kan rekonstrueres ved hjælp af marknavne på udskiftningskort, må det antages, at de opmålte bydele var afgrænset af vangedæmninger, ikke mindst fordi opmålingen blev foretaget vang for vang. Denne antagelse falder i tråd med citatet i overskriften og bekræftes til fulde af Ole Widdings beskrivelse af de karakteristiske radiale vangedæmninger (jf. ovenfor). Vi må altså forestille os et landskab inddelt i *fælles vange*, hvor

landsbyerne dannede knudepunkterne på dette »Skaktavl«. Bo Fritzbøgers undersøgelse af vangelag på Sjælland viser eksempler på, hvordan et kulturlandskab i vangelag så ud,²⁷ og Fritzbøger gør opmærksom på, at byernes placering i forhold til landbrugsjorden ændres radikalt, alt efter om den anskues fra agerbrugets eller kvægholdets synsvinkel. I det første tilfælde ligger byerne – mere eller mindre – centralt i landbrugsområdet, mens de set fra husdyrholdets side ligger i randen af det fælles græsningsområde.²⁸

Denne iagttagelse passer formentlig til forholdene i Købelev sogn efter kvægholdets synsvinkel. Men efter agerbrugets synsvinkel lå landsbyerne efter alt at dømme heller ikke centralt i Købelev sogn 1682. Agerjorden til den enkelte landsby lå tilsyneladende spredt ud over det meste af

Nis mons' s treding

Skovbølle
Jep borup

xix 1/2 f
1 hængholm
1 laun
2 sk 1 sk ungh
1 sk hængh
1 sk vner
1 sk
1 sk and
2 sk
2 sk
2 hængholm
2 sk 1/2 sk 1/2 sk
2 sk hængh
2 sk and
1 sk hængh
2 sk and

Skall ing monny end
om endis yart y laun

Lappmus Esbornys

xix 1/2 f
1 hængholm
1 laun
2 sk 1 sk ungh
2 sk 1/2 sk hængh
1 sk vner
1 sk
1 sk and
2 sk
2 sk
2 hængholm
2 sk 1/2 sk 1/2 sk
2 sk hængh
2 sk and
1 sk hængh
2 sk and

Skall monny hængholm
om endis yart
y laun

Fig. 5. Halsted Kloster lens jordebog 1608-09. Denne første side i fortegnelsen over landgildeydelseerne i Nis Mons' treding begynder registreringen i Skovbølle, men samtlige byer i Købelev sogn er nævnt under denne treding. Rigsarkivet.

sognet – ialtfald lå den spredt i de 4 bydeles vange. Men byernes placering rundt om de fælles vange til husdyrbruget – som trods alt udgjorde den hyppigste anvendelse²⁹ – stemmer også udmærket overens med en tese om, hvad den lollandske treding er »für ein Ding«: Nemlig en sådan fælles vang. Det komplicerede fællesskab kan derfor have haft tredingen som den samlende enhed i landskabet. Tredingen har i så fald først og fremmest landbrugsmæssig funktion.

Den lollandske treding optræder i jordebøger, hvor den bærer et personnavn, som f.eks. Nis Mons' treding (se illustration) i Halsted Kloster Lens Jordebog,³⁰ og tredingen optrådte her som en administrativ enhed i jordebogen. Det mærkelige var, at en sådan treding kunne dele en landsby, omfatte bønder fra forskellige landsbyer, ja, sågar bønder fra forskellige sogne.³¹

I Nis Mons' treding nævnes samtlige byer i Købelev sogn, og han sidder selv på den tredje gård på listen, der omfatter 47 gårde, nogle huse og »en tømmermands mands jord i Vindeby«.

Bent Jørgensen omtaler tredingen som administrativ enhed og understreger, at betegnelsen ikke nødvendigvis refererer til betydningen: En tredjedel.³²

Opfattes den lollandske treding som en fælles vang mellem byer, får mange ubesvarede spørgsmål en naturlig forklaring. I så fald er der intet mærkeligt i, at en bys gårde

optræder i flere tredinger, at flere byer registreres i én og samme treding og at tredingen overskrider sognegrænser. Et teoretisk bud på, hvordan opdelingen i tredinger (= de fælles vange) kan have været i Købelev sogn under 3-vangsbrug vises nedenfor i Fig. 6. Udgangspunktet har været de mulige radiale vangegærder (Fig. 6a), hvor den teoretiske løsning (Fig. 6b) indebærer, at der er fælles afgrøderotation og dermed vangelag mellem byerne.

Dette bud på tredingen kan også være en del af forklaringen på, hvorfor der er en blandet jordfordeling mellem flere byer i en enkelt vang, men den rummer tillige en indlysende forklaring på, hvorfor der kan optræde tofter til flere byer indenfor en enkelt vang.³³

Endelig kan dette også være en af grundene til, at bondeslægter registreres under forskellige bynavne over tid. Fra begyndelsen af 1600-tallet kan familierne Rafft, Hindtze og Gammel følges i jordebøger/matrikler til opmålingen i 1682. Rafft-familien registreres først i Skovbølle og St. Købelev, siden i Skovbølle og Rolykke og i 1682 kun i Rolykke. Noget lignende gør sig gældende for de andre familier, men dette kan selvsagt også have andre årsager.³⁴ Den gamle »*Thredings Jordbogh*« fra Haldsted kloster len 1641-42 (se illustration) var måske indrettet efter de gamle fællesvangegrænser i sin registrering, vi har blot ikke mulighed for at efterkontrollere det.

Fig. 6a. Mulighederne for radiale vangegærder i Købelev sogn. De radiale vangegærder vil kunne gå fra bykerne til bykerne (se signaturforklaring). Der er også mulighed for, at vangegærderne kan gå videre til landsbyer uden for sognet (den senere sognegrænse er markeret). Kortet angiver kun mulighederne, idet pointen jo er at undgå at sætte flere gærder end nødvendigt.

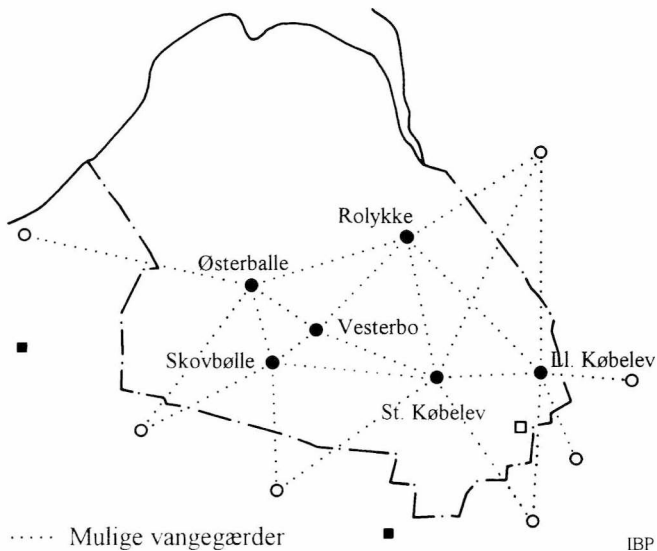
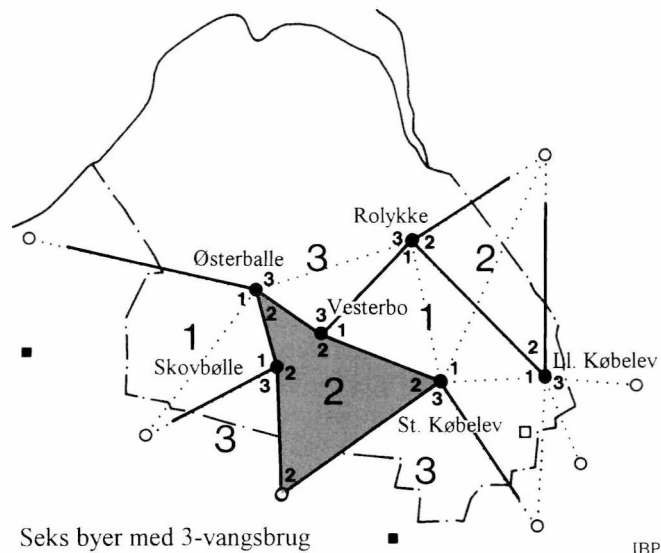

Fig. 6b. Eksempel på vangegærder i 3-vangsbrug i vangelag i Købelev sogn. På tegningen er med små tal angivet de enkelte 3-vangsbrugs rotationsmønstre, mens de store tal angiver fælles vange på det samme trin i rotationen. Den grå polygon med stort 2-tal mellem Skovbølle, Østerballe, Vesterbo, St. Købelev og en uden-sogns landsby markerer således en fælles vang med samme afgrøde. Polygonens omkreds markerer de (få) nødvendige vangegærder.

IBP

IBP

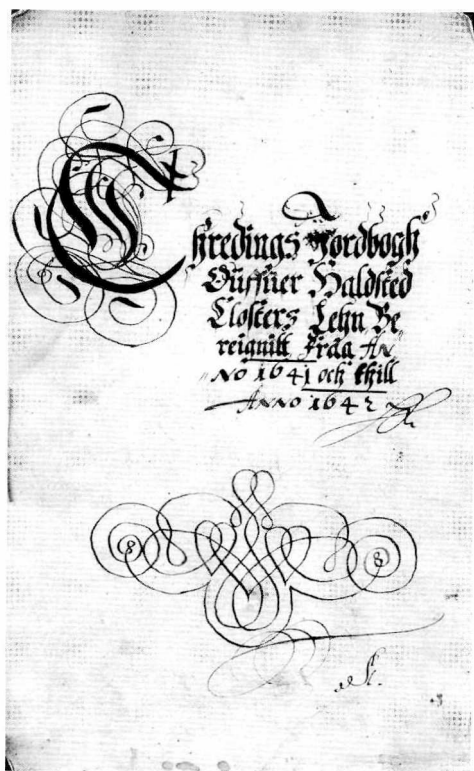

Fig. 7. Halsted Klosters lens jordebog 1641-42. Selv på titelbladet indgår begrebet treding. Rigsarkivet.

Sammenfattende må Købelev sogn regnes for et område med et vidt forgrenet fællesskab, hvor jord-, dyrknings-, og græsningsfællesskabet i vangelaget strakte sig fra den enkelte landsby til såvel sognet som udensogns landsbyer. Den overordnede organisation var velordnet: Sognet rummede tre dyrkningssystemer med gensidigt tilpasset afgrøderotation og lå i vangelag med de om-

kringliggende landsbyer. Men i detaljen, nemlig fordelingen af brugeragre til hver gård, synes alt at være uorganiseret. Jordfordelingen var fuldstændig uregelmæssig både med hensyn til tilhørsforholdet til gårde og de enkelte brugeragres størrelse i forhold til hinanden.

Der var så sandelig tale om et kompliceret fællesskab, som Ole Widding kaldte det.

I dette stærkt organiserede landbrug er det en kilde til undren, at jordfordelingen tilsyneladende var fuldstændig uorganiseret ved opmålingen i 1682.

Bønders selvbestemmelse

Før opmålingen i 1682 kan der næppe herske tvivl om, at kun bønderne vidste, hvilke brugeragre der hørte til hvilke gårde i Købelev sogn. Men havde de haft indflydelse på denne uregelmæssige jordfordeling? Svaret på dette spørgsmål hænger nøje sammen med opfattelsen af bonden og opfattelsen af bønders evne til at samarbejde om forandring indenfor dyrkningsfællesskabet.

Holder vi os til de lollandske forhold, er det en fremherskende opfattelse, at den uregelmæssige jordfordeling er et levn fra en oprindelig, ureguleret jordfordeling blandt selvejerbønder, og at uregelmæssigheden er tiltaget på grund af køb, salg, arveskifte m.m. gennem århundreder.³⁵ Med andre ord: Den uregelmæssige jordfordeling hørte til de

grundlæggende vilkår, som bønderne i 1600-tallet havde overtaget.

Opfattelsen af handlefrihed hos fortidens selvejerbønder contra bundetheden hos de senere fæstebønder i dyrkningsfællesskab er for nylig blevet genfremsat af Steffen Hahnemann, som ud fra sin teori om bolinddelingen konkluderer: »*Før eller med solskiftets indførelse må der være sket et afgørende kulturelt skift. De gamle fordelingsenheder mister deres betydning, samtidig med at landsbyen mister sin høje grad af selvstændighed og integration.*«³⁶

Denne opfattelse hviler hovedsageligt på en undersøgelse af det uregelmæssige landskifte på Endelave,³⁷ – en jordfordeling der i mangt og meget ligner jordfordelingen i Købelev sogn. Da Hahnemann mener, at de gamle fordelingsenheder fra tidlig middelalder rent undtagelsesvis stadig er i funktion på Endelave på MBs tid, og bønderne dermed stadig har en vis dispositionsret over jorden, kunne det samme gøre sig gældende for Købelev sogn på grund af lighederne i jordfordelingen. Men den generelle opfattelse af bønderne og deres selvbestemmelse er i så fald givet på forhånd: De har mistet deres selvstændighed og får den først igen ved udskiftningen.³⁸ Thorkil Kærsgaards disputats om det danske landbrug³⁹ er en kraftig protest imod denne holdning, idet han argumenterer for, at det er i landsbyfællesskabet, vi kan finde roden til en bæredygtig udvikling.

Forholdene i Købelev sogn må ses som en bekræftelse på, at det var muligt at gennemføre fornyelser indenfor landsbyfællesskabets rammer, og der rejser sig derfor det spørgsmål, om den uregelmæssige jordfordeling kunne skyldes denne fornyelse – eller om den blot var et levn fra gamle dage. Men spørgsmålet om selvbestemmelse hænger også sammen med, hvorvidt det var bønderne selv eller godsejeren, der tog initiativet til forandringen. Inspirationen fra Mecklenburg kan være kommet »ovenfra« via Frederik IIs enke, Sophie af Mecklenburg, som havde Lolland og Falster som livgeding. Men under alle omstændigheder må bønderne selv have stået for den praktiske udførelse af omlægningen til 4- og 5-vangsbrug, – med bibeholdelse af deres gamle vangelag. Det forekommer derfor nok så sandsynligt, at bønderne også selv har besluttet, hvordan det nye rotationsmønster skulle indrettes, for at det kunne fungere sammen med de omliggende landsbyer.

Spørgsmålet om bøndernes selvbestemmelsesret i landsbyfællesskaber er diskuteret af økonomen Carl J. Dahlman,⁴⁰ som eftertrykkeligt rammer en pæl igennem myten om »den dumme bonde«. Dahlman tager udgangspunkt i de engelske dyrkningssystemer – hvoraf nogle jo engang var danske – og han ser disse fælles dyrkningssystemer som de første kollektive økonomiske institutioner, oprettet ud fra velovervejede

økonomiske betragtninger. I Dahlmans argumentation var en af dyrkningsfællesskabets største fordele, at investeringer og omkostninger af forskellig art kunne holdes nede på et minimum. Han taler også om fæstebønders ejendomsret forstået på den måde, at selv om bonden er fæstebonde, disponerer han frit over jordens drift.

Der skulle derfor – teoretisk set – ikke være noget til hinder for, at bønderne i Købelev (og omliggende sogne) også selv har taget initiativet til at ændre deres vangebrug, fordi dette i allerhøjeste grad handlede om selve driften. Hvis man – ligesom Dahlman – mener, at bønderne anvendte deres sunde fornuft, forekommer det dog højst besynderligt, at jordfordelingen var så uregelmæssig. Brugeragrene til den enkelte gård lå tilsyneladende i så spredt uorden rundt i sognet, at det forekommer utroligt, at den enkelte bonde kunne holde rede på, hvor hans 48 eller 66 stykker jord var beliggende. Det er så meget mere mærkeligt, fordi dyrkningssystemerne i andre henseender var så velregulerede og fint afstemte efter hinanden.

Overordnet set synes der kun at være 2 forklaringer på uregelmæssigheden:

1. Bønderne havde overtaget en uregelmæssig jordfordeling og ændrede ikke på denne ved fornyelsen af vangebruget
2. Fornyelsen nødvendiggjorde en så

gennemgribende ændring af jordfordelingen, at den for udenforstående fremstod som uregelmæssig.

Det er min tese, at det sidste er tilfældet, og jeg skal forsøge at forklare, hvordan dette kan hænge sammen.

Samspillet mellem vangelag og landskifte ved ændring af afgrøderotation

Indenfor dansk landbrugshistorie er det sjældent, at den gensidige påvirkning mellem dyrkningssystemernes og landsbyfællesskabets forskellige elementer diskuteres, hvorimod der er tradition for dette i Storbritannien.⁴¹

Her tænkes f.eks. på diskussionen om, hvilke elementer der er nødvendige for, at et dyrkningssystem regnes for fuldt udviklet. Eller på diskussionen om, i hvilken rækkefølge de forskellige elementer opstod,⁴² og om de var uafhængige af hinanden⁴³ (jf. Ole Widdings omtale af fællesskabets forskellige sider).

Det fremgår af sammenhængen af Karl-Erik Frandsens undersøgelse af de danske dyrkningssystemer,⁴⁴ at landskiftet i princippet er uafhængigt af såvel dyrkningssystem som afgrøderotation og vangelag. Hvis landsbygårdenes jorder er nogenlunde jævnt fordelt i bymarken, kan vangegærdernes placering derfor vælges frit. Indgår nogle byer derimod i vangelag, må gærdernes placering tilpasses gensidigt byerne imellem.

Som det ofte er påpeget kan landsbyer med forskelligt rotationsmønster – f. eks. 2- og 3-vangsbrug – ikke indgå i vangelag med hinanden. Forskelle mellem dyrkningssystemers afgrøderotation – som oftest afspejlet i antallet af vange – kan altså udelukke deltagelse i vangelag. Vangelag skaber derfor en gensidig afhængighed mellem byer, hvad angår vangegærdernes placering og arten af vangebrug.

Når selve landskiftet er uafhængigt af dyrkningssystemer og vangelag, hvordan kan det da være, at jeg mener, at ændring af *dyrkningssystemer i vangelag* kan påvirke landskiftet? Det skyldes først og fremmest, at relationerne mellem forskellige typer vangebrug er forskellige alt efter, om der er tale om 3-, 4- eller 5 vangsbrug. Teoretisk set vil der indgå et forskelligt antal byer rundt om én bys dyrkningssystem, alt efter antallet af vange, – hvilket jo egentlig er indlysende.⁴⁵ Derfor skal der ikke blot flyttes vangegærder og/eller indsættes nye ved indførelse af en ekstra vange, men hele organiseringen af et nyt rotationsmønster vil ændre relationerne mellem byerne af denne simple grund. Kort sagt: Netværket af vangegærder skal ændres radikalt ved ændring af afgrøderotationen i vangelag. Der skal simpelthen skabes et nyt mønster.

For det andet kan en sådan ændring medføre, at byer slår sig sammen i et enkelt dyrkningssystem, hvilket må være tilfældet i Købelev

sogn, da de 6 landsbyer tilsammen har tre 5-vangsbrug i 1682 (tesen om forandringen begrundes nedenfor). Det er højst tænkeligt, at grunden til sammenlægning er motiveret i behovet for store fælles græsningssområder, som jo netop er en af vangelagets fordele. En anden er som nævnt, at behovet for arbejdskraft og gærdemateriale til den nødvendige indhegning holdes på et minimum. Begge disse fordele mindskes betydeligt, hvis hver enkelt by opretter fem vange i stedet for tre, for i så fald ville de skabe et mere »fintmasket« net af vangegærder, og dermed mindre fællesområder. Det er især sammenlægningen af vangebrug, der gør mageskifter af jord mellem byernes gårde nødvendig, idet det jo kun er centrene for disse 5-vangsbrug, der har den »ægte« afgrøderotation. Byer, som har tilsluttet sig en anden bys vangebrug, må (næsten uundgåeligt) være placeret »ude på marken«, hvor nogle af afgrøderne – i den enkelte sæson – kun vil ligge til den anden by, hvis der ikke foretages et mageskifte. Med andre ord: Hvis den tilsluttede by har sine jorder omkring byen, må den mageskifte nogle af disse for at kunne dyrke alle typer af afgrøder i det fælles 5-vangsbrug. Her spiller graden af den såkaldte dyrkningstvang selvsagt en betydelig rolle.

I det følgende skal skitseres, hvordan Købelev sogns 82 bønder – samt udensogns bønder – sandsynligvis fornyede området landbrug fra 3-

vangsbrug til 4-vangsbrug og senere til 5-vangsbrug.

Fornyelsen af vangebruget i Købelev sogn

Udviklingen af vangebrug menes generelt set at være foregået ved udvidelse af vangenens antal, omend eksempler på det modsatte kan påvises. De oprindelige vangebrug kan også have haft et forskelligt antal vange i forskellige regioner, men vi kan konstatere, at 3-vangsbruget var det mest udbredte dyrkningssystem i Østjylland og på øerne ved opmålingen til Christian 5.s matrikel i 1681-83.⁴⁶

Hypotesen går i korthed ud på, at vangebruget blev ændret 2 gange:

1. ændring: Seks 3-vangsbrug med 18 vange blev ændret til fire 4-vangsbrug med 16 vange.
2. ændring: Fire 4-vangsbrug blev ændret til tre 5-vangsbrug, som i 1682 havde 17 vange tilsammen (MB).

Det samlede antal vange har på denne måde været næsten konstant, men disse ændringer har haft en langt større konsekvens. Ved den første ændring skulle to selvstændige vangebrug nedlægges, og ved den anden måtte endnu et selvstændigt vangebrug opløses. Vangegærder skulle fjernes og sættes op på andre steder på grund af den ændrede afgrøderotation, og det blev nødvendigt at mageskifte jord.

Tesen går kort sagt ud på, at det var ændring af vangebrug i vangelag, der medførte et uregelmæssigt landskifte i Købelev sogn.

Det oprindelige 3-vangsbrug

Tesen forudsætter, at de oprindelige 3-vangsbrug i Købelev sogn lignede andre kendte 3-vangsbrug, nemlig ved at hver landsby havde sin egen bymark omkring byen. Dette skal forstås på den måde, at der højst var sammenblanding mellem byernes agre, hvor de enkelte bymarker »grænsede« op til hinanden på grund af de manglende byskel, som igen skyldtes vangelaget. Sådanne flydende grænser, hvor byernes agre fletter sig ind i hinanden beskriver Ole Widding som aftrappede grænser,⁴⁷ men sådanne »trapper« forhindrede ikke nødvendigvis den enkelte by i at have sine jorder samlet.

Hver enkelt by kan ligeledes have haft sit eget regelmæssige landskifte, og landskabets grænser (vange-gærder) kunne for eksempel have set ud som Fig. 6b, der viser seks 3-vangsbrug i vangelag.

Blot fordi 3-vangsbrug var almindeligt på MBs tid, kan vi ikke gå ud fra, at alle landsbyer engang har haft 3-vangsbrug. Begrundelsen for, at der på et tidligere tidspunkt har været 3-vangsbrug i Købelev sogn, kan findes i jordfordelingen i MB mellem St. og Ll. Købelev (se fig. 4). Af denne fremgår det, at bydelen LL. KØBELEV udgør den femte vang i St. Købelevs 5-vangsbrug, og efter-

som den ene vang i ST. KØBELEV er delt ved overgangen til 5-vangsbrug (omtales nedenfor), må vangen fra LL. KØBELEV på et tidspunkt have udgjort den fjerde vang i et 4-vangsbrug. Hvis begge landsbyer på et tidligere tidspunkt har haft et selvstændigt vangebrug, må St. Købelevs vangebrug følgelig have været et 3-vangsbrug. Dette har ikke nødvendigvis gjort sig gældende for Ll. Købelev, da »øer« af 1-vangsbrug fandtes på Lolland,⁴⁸ men på grund af vangelaget er det sandsynligt, at LL. KØBELEV's eneste vang tidligere var opdelt i tre vange.

Marknavnestoffet kunne tyde på, at også Rolykke på et tidligere stadium har haft 3-vangsbrug. De opmålte vange under ROLYKKE-området er benævnt efter verdenshjørnerne med Østermark, Nørremark og Søndermark samt en Mellemmark. At det fjerde verdenshjørne ikke er taget i brug til den fjerde mark (= vang) kunne tolkes derhen, at Mellemmarken er etableret på et senere tidspunkt, nemlig ved overgang til 4-vangsbrug. Den er registreret mellem Nørre- og Søndermark i MB, og i disse to vange er marknavnestoffet et indicium for ændringer. Således er der to »Røttelande«, et »Almind Skifte« og en »Nymarck« blandt åsene i Nørremark. Disse navne tyder på nyrydning, eventuelt af en tidligere alminding i den nordre del af sognet. Det vides selvsagt ikke, om denne forandring står i forbindelse med en omlægning af vangebruget i Rolykke,

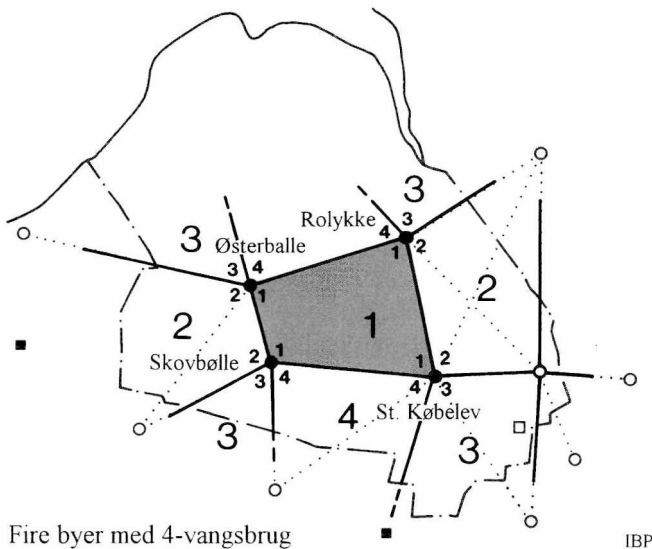
men det er en mulighed. I Søndermark kaldes en ås »*Kiøbeløf Ny Skifte*« og efter denne står der i MB: »*Ende paa Lille Kiøbeløf marck*«. Dette må undre, når området her er registreret under ROLYKKE, men det er formentlig karakteristisk for en region med fællesvange. Ellers er det formentlig endnu et eksempel på opmålerens problemer med jordens registrering. Under alle omstændigheder må »*Kiøbeløf Ny Skifte*« betragtes som en forandring, og denne ås indeholder brugeragre til fem af byerne. Forandringer i Rolykke omtales ikke direkte i MB, til gengæld oplyses det, at »*Rolykke by hafver sine Marker tilfellis med omliggende Byer...*«

Ændring til 4-vangsbrug

Forandringen til fire 4-vangsbrug betød, at to byer måtte opgive deres eget dyrkningssystem og lade deres jorder indgå i en anden bys 4-vangsbrug, og vi kender med al sandsynlighed den ene: Ll. Købelev. En sådan sammenlægning betyder, at byernes jorder må blandes for at det nye 4-vangsbrug kan udnyttes rimeligt af begge parter. For Ll. Købelevs vedkommende måtte dette foregå ved, at Ll. Købelevs bønder mageskiftede sig til jord i St. Købelevs vange, hvorved begge byers landskifter blev forandret – og blendedes.

Fig. 4 ovenfor viser, at St. og Ll. Købelevs jord er blandet omtrent i forholdet 2:1 (ud fra antallet af brugeragre) i bydelene ST. og LL. KØBE-

Fire byer med 4-vangsbrug

IBP

Fig. 8. Eksempel på vangegærder i 4-vangsbrug i vangelag i Købelev sogn. Dette konstruerede eksempel viser den tænkte udvikling fra Fig. 6b. Det ændrede rotationsmønster betyder, at grænserne for de fælles vange må flyttes. Den grå polygon med stort 1-tal mellem Skovbølle, Østerballe, Rolykke og St. Købelev markerer, at der er samme afgrøde. Tilsvarende fælles vange uden om den grå polygon er skitseret, ligesom de fælles afgrøder er markeret med store tal.

LEV. Dette gør sig også gældende i ROLYKKE, men ikke i SKOVBØLLE.⁴⁹ Jordfordelingen peger entydigt på, at Ll. Købelev er trådt ind i St. Købelevs dyrkningssystem.

Den anden by, som må opgive sit eget dyrkningssystem, kan have været Vesterbo. I alt fald passer denne antagelse udmærket med det ganske anderledes rotationsmønster, der måtte etableres for at bibeholde vangelaget. Dette kunne se ud som Fig. 8, som viser 4-vangsbrug i vangelag.

Vesterbo måtte ifølge denne hypotese mageskifte jord med Østerballe, og rent principielt var forandringen den samme som for Ll. og St. Købelev. Men omlægningen af vangegær-

der betyder, at Rolykke meget vel kan have været involveret i mageskifterne, som det antydes af de nye vanges placering på Fig. 8. Eftersom hverken Vesterbo eller Østerballe var repræsenteret med »egne bydele« på opmålingstidspunktet, kan dette mageskifte ikke sandsynliggøres som for St. og Ll. Købelevs vedkommende.

De fire 4-vangsbrug fik på denne måde centre i byerne St. Købelev, Rolykke, Østerballe og Skovbølle.

Ændring til 5-vangsbrug

Overgangen fra 4- til 5-vangsbrug fremgår af MB, hvor det om Lille Lammehave oplyses, at den sås som én mark og jord med Lammehave vangen og »hafuer huilet huert 4de

Aar men nu huiler den for huert 5te aar«.

Forandringen til tre 5-vangsbrug betød, at endnu en by måtte opgive sit eget dyrkningssystem, og forholdene i 1682 tyder på, at det blev Østerballe. Som nævnt havde hverken Vesterbo eller Østerballe status som opmålingsområde i 1682, men de var registreret under bydele med de andre landsbyers navn. Geografisk set lå de nærmest ved Skovbølle og SKOVBØLLE-området indeholder da også åsene »Østerballe Toffteskifte«, *Westerboe Tofft* og »Skifte paa Vesterbo«. Disse marknavne peger på bebyggelsernes placering, og dette betyder, at de to byer i MBs registrering hørte under SKOVBØLLE. Dette kan fortolkes derhen, at byerne hørte under Skovbølles vangebrug.

Konsekvensen af overgangen til 5-vangsbrug var, at begge byer måtte mageskifte jord med Skovbølle, – og sandsynligvis også med de andre byer i sognet, fordi der igen skete en ændring af de fælles vange og i rotationsmønstret.

Dette kan desværre ikke begrundes i registreringen i 1682, fordi oplysningerne ikke er tilstrækkelige til at vangenens placering og dermed vangegrænserne kan rekonstrueres.

I SKOVBØLLE-området er der også tegn på deling af en vang, idet der findes både »*Kiæve Haarmark*« og »*Schoubølle Kiewe Mark*«, som »*hører till Nest forr staaende*« (MB). Vangebruget her udmærker sig i

øvrigt ved at have syv vange, men det er ikke nødvendigvis en hindring for, at afgrøderotationen er 5-årig.⁵⁰

Det gennemsnitlige antal vange pr. by er her næsten det samme for Købelevbyerne med 2 1/2, hvor byerne her har 2 1/3. Om der er tale om 7- eller 5-vangsbrug kan ikke dokumenteres, fordi MB bliver mere og mere karrig med oplysninger, efterhånden som opmålingen af sognet skrider frem: Besåningsforhold for SKOVBØLLE-områdets vange mangler aldeles. Man der kan næsten kun være tale om 5-vangsbrug på grund af jordfællesskabet og vangelaget med sognets øvrige byer.

Kun en enkelt oplysning i MB røber, at vangelaget overskrider en sognegrænse: »*Saaes tillige med Fellid-schiff udj Windeby Sognemarch...*« Til gengæld er jordfællesskabet med de omkringliggende udensogns landsbyers bønder – som har 181 brugeragre i Købelev sognemark – et sikkert tegn på byernes komplicerede fællesskab.

Nedenstående skitse, fig. 9 over Købelev sogns 5-vangsbrug i 1682, er derfor lige så hypotetisk som skitserne over de tidligere dyrkningssystemer, men de viste centre for 5-vangsbrug, St. Købelev, Rolykke og Skovbølle, er i overensstemmelse med MB.

Det turde være fremgået, at ændring af dyrkningssystemer under vangelag, kan være en tvingende årsag til, at gårde fra forskellige byer har deres jorder liggende blandet

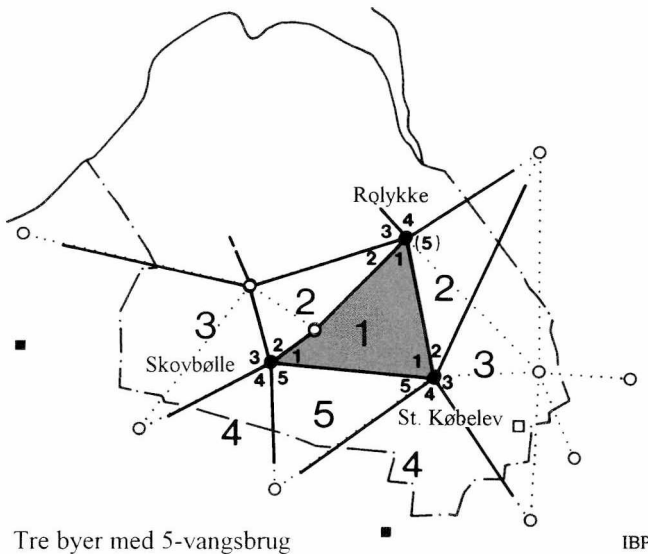

Fig. 9. Eksempel på vangeværder i 5-vangsbrug i vangelag i Købelev sogn baseret på markbogen 1682. Vangeværderne er hypotetiske, da oplysningerne i denne er for mangelfulde. Signaturerne er som på Fig. 8. En fælles vang er mellem Skovbølle, Rolykke og St. Købelev. Det samlede rotationsmønster kan dog ikke gå op i en højere enhed.

mellem hinanden på en måde, der giver et uregelmæssigt landskifte.

Kan forandringerne af vangebruget dateres?

På grund af vangelaget, som formentlig er indført sammen med vangebruget,⁵¹ må det antages, at de deltagende byer har haft samme rotationsmønster på samme tidspunkt. Dette har som konsekvens, at forandring til en anden type, må være foregået samtidigt. Henrik Larsen har foretaget omfattende undersøgelser af nabosognet Vindeby, og han nævner, at Vindeby i 1571 var opdelt i tre tredinger, mens præstens jord er registreret under fire marker. Ved en mageskiftebesigtigelse i 1608 hører der fem marker til byen.⁵²

Denne oplysning kan måske være

et fingerpeg om, at forandringen til 5-vangsbrug på Vestlolland er sket mellem 1571 og 1608. Af Widdings senere undersøgelser af hele Lolland fremgår det, at et andet 4-vangsbrug var eksisterende i 1492,⁵³ og Widdings undersøgelse af Købelevs nabosogn Vindeby viser, at 5-vangsbruget er indført ved deling af en vang i 4-vangsbruget. Denne fremgangsmåde svarer til indiciene fra Købelev sogn, hvor der som nævnt også var tegn på delte vange.

En forandring fra 3-vangsbrug til 4-vangsbrug – og senere til 5-vangsbrug kan derfor ikke dokumenteres, men spredte oplysninger og antydninger i marknavnestoffet i MB peger på, at udviklingen frem til 5-vangsbruget er sket i disse trin. Men selvom den trinvis udvikling ikke

kan dokumenteres, forekommer den sandsynlig og er som nævnt i overensstemmelse med den generelle antagelse om vangebrugs udviklingsmønstre.

Kan hypotesen om mageskifter bevises?

Forudsættes det, at hypotesen holder stik i store træk, skulle det – teoretisk set – være muligt at eftervise de nødvendige mageskifter i landskiftet i Købelev sognemark, men her spiller forstyrrende faktorer og fejlmuligheder ind. Der kan nævnes

1. Andre forandringer, som bevirkede overdragelse af jord mellem enkelte gårde.
2. Forskellige måder at mageskifte på.
3. Problemet med tilsvarende mageskifter med udensogns bønder, og endelig:
4. At forudsætningerne om begyndelsesstadiet ikke er rigtige.
5. Den største forhindring er det store antal kombinationsmuligheder for mageskifte, som 82 gårde samt udensogns gårde og 3639 brugeragre giver.

Der skal – kort sagt – opstilles teorier over, hvilke regler der kan have været fulgt, og hver af disse teorier skulle efterprøves for at se, om det uregelmæssige landskifte i virkeligheden rummer en systematik, fordi en eventuel systematik må være af en sådan art, at den ikke er umiddel-

bart gennemskuelig. Et sådant arbejde er helt uoverkommeligt.

De forstyrrende faktorer skal kort kommenteres nedenfor:

1. En komplet undersøgelse af landskiftet i bydelen LL. KØBELEV viser, at den enkelte gårds brugeragre ikke er videreført samlet fra den tidligere bruger til brugeren i 1682: Enkelte brugeragre »har flyttet gård«. Der viser sig en tendens til, at »gårde ved magt« har overtaget nogle af de mindre heldige bønders jorder. Således er herredsfogeden, Niels Steffensen på Glostrupgård, efter alt at dømme involveret i 4 af de 10 tilfælde, hvor brugeragre er overført til en anden gård.⁵⁴ I sognet som helhed viser MB også eksempler på, at en bonde har både agre til egen gård og til en anden gård, og der optræder således både deling og sammenlægning af gårde ved udveksling af et antal brugeragre.
2. Som nævnt kan der opstilles teorier over, hvorledes et mageskifte er foregået, idet vi er afskåret fra at vide, om de formodede mageskifter er sket på for eksempel kollektiv eller individuel basis – eller eventuelt som et kompromis: I lægd. Den århundredgamle boldiskussion lader formode, at den mest sandsynlige løsning er, at mageskifte mellem byer er foregået i (overskuelige) lægd. Denne mulighed diskuteres nærmere nedenfor. Under alle omstændigheder er begrebet bol bevaret i Købelev

Fig. 10. Boelsvej i Købelev. Udtrykket bol (eller boel) er ældgammelt og optræder i det første danske dokument fra 1085. Dets betydning er omdiskuteret ligeledes dets forbindelse med den regelmæssige landskiftetype bolskifte. Set i denne sammenhæng er det pudsigt, at Købelev sogn i år 2000 har et vejskilt med navnet »Boelsvej«, især fordi Lolland var domineret af uregelmæssige landskifter, ikke af bolskifter. Gurli Thuneby fot.

sogn: Den dag i dag kan man finde Boelsvej (se illustration), men dette kan naturligvis skyldes ganske andre omstændigheder.

3. Mageskifter med udensogns bønder komplicerer selvsagt analysen af, hvorledes mageskifter kan være foregået. Dels fordi kombinationsmulighederne bliver betragteligt flere, når knapt 50 % flere brugere involveres, dels fordi disse indtager en særstilling med et forholdsvis ringe antal brugeragre i forhold

til Købelev sogns egne bønder. Jeg skal alligevel give et bud på, hvordan mageskiftet principielt er foregået på trods af

4. Mulige forkerte forudsætninger og
5. Det store antal kombinationsmuligheder.

Kan agerfordelingen 1682 afsløre tidligere forhold?

Et bekræftende svar på dette spørgsmål udgør groft sagt landskifteanaly-

sens eksistensberettigelse. Det bud, der gives her, har udelukkende fundet inspiration i Købelev sogns fordeling af brugeragre, – altså i det uregelmæssige landskifte.

Den fremsatte tese hviler på forskellige iagttagelser af denne uregelmæssige fordeling, som hverken viser gentagelse eller gruppering. Til gengæld synes der at tegne sig andre mønstre, således at grupper af gårde har agre liggende ved siden af andre grupper af gårde – dog i forskellige kombinationer. Dette kunne give mistanke om, at mageskiftet mellem byer var foregået efter lægd-princippet.

Som det fremgår af Fig. 1 af solskifte og bolskifte er det første skridt i landskifteanalyse en undersøgelse af, hvilke gårde der har agre liggende ved siden af hinanden. Hermed afgøres det, om der er tale om fast rækkefølge, gruppering eller om landskiftet er uregelmæssigt. Efter dette kriterium har landsbyerne hver især – i alle fire bydele – ganske afgjort uregelmæssigt landskifte, idet alle mulige kombinationer af sammenliggende agre tilhørende gårde indenfor den enkelte landsby er undersøgt.

På grund af det store antal kombinationsmuligheder mellem samtlige 82 gårde i sognet – som tilmed optræder i 4 bydele – er samtlige *kombinationsmuligheder landsbyer imellem* kun undersøgt i få tilfælde, men disse synes til gengæld at pege på, at landskiftet slet ikke er så uregelmæssigt, som det virker.

Jeg har valgt at undersøge Vester-

bo i forhold til andre byer, dels fordi jeg antager, at denne landsby måtte opgive sit eget dyrkningssystem allerede ved overgangen til 4-vangsbrug, dels fordi den havde et passende antal gårde (Ll. Købelev var for lille). Det er undersøgt, hvor mange gange Vesterbos gårde havde agre liggende ved siden af gårdene fra de to største byer i sognet, Rolykke og Skovbølle, i »deres egne bydele«.

For at undgå forveksling er gårdenes numre i MB ikke anvendt, da hver bys gårde er nummeret fra nr. 1 og opefter, alle gårde optræder derfor med forskelligt nummer i skemaerne.

Eftersom Rolykke består af 25 gårde og Vesterbo af 13 gårde er antallet af kombinationsmuligheder højt, da gårdene typisk havde omkring 40 agre hver. Men alle muligheder er undersøgt, og resultater viser 54 forskellige kombinationer, hvor enkelte optrådte mere end én gang. Af de 165 brugeragre, som Vesterbo havde i ROLYKKE, optrådte altså 54 forskellige sammenstillinger med brugeragre fra Rolykkes gårde.

Derefter er der set på, hvordan de anvendte kombinationer fordeler sig mellem gårdene fra de to byer. De danner ikke noget overskueligt mønster, når de vises samlet i et skema, men hvis der ses på enkelte grupper af Vesterbogårde i forhold til Rolykkegårde, synes der at tegne sig bestemte mønstre. Fire Vesterbogårde (12, 19, 23 og 24) optræder i halvdelen af kombinationerne, og de har brugeragre liggende ved siden af

Rolykkegårde nr.	Vesterbogårde		
25	12		
27			24
29			24
31		23	
34		19	
35	12	19	23
36			24
37			24
38	12	19	23
39		19	
41			24
42			24
43			24
44	12		
46	12	19	24
47	12	19	24
106	12	19	24

Fig. 11. Tabel over Vesterbo/Rolykke I. Hvilke gårde har agre liggende ved siden af hvilke gårde i landsbyens bymark? Dette er det første spørgsmål i landskifteanalyse. Landsbyen Vesterbo havde hverken egen bymark eller »egen bydel«: Vesterbogårdernes agre lå spredt i »andres bydele«. Her er spørgsmålet stillet for vesterbogårde og rolykkegårde i bydelen ROLYKKE. Oversigten viser halvdelen af de kombinationer, hvor en vesterbogård har en ager liggende ved siden af en rolykkegård. For denne halvdel tegner sig fire vesterbogårde (12, 19, 23 og 24). Tabellen er inddelt i tre grupper á 9 kombinationer, hvilket tydeliggør, at øverste og mellemste gruppe er en spejlvending af hinanden (med en enkelt undtagelse, den kursiverede 23). Dette tyder på en vis systematik, idet rolykkegårdene står i MBs nummerorden. Den nederste gruppe afviger herfra, men på en mere konsekvent måde: Hver af de tre vesterbogårde har en ager liggende ved siden af hver af de tre rolykkegårde.

Rolykkegårde som vist i tabellen, Fig. 11.

Disse 27 kombinationer kan betragtes som tre grupper med hver ni

kombinationer (afgrænset af stiplede linjer), som udviser en vis systematik. Den øverste og mellemste gruppe er et spejlbillede af hinanden (med

Rolykke- gårde nr.	Vesterbo- gårde	Rolykke- gårde nr.	Vesterbo- gårde		
26	15		25	13	
27		21	29		14
34	15	21	34		14
35	15	21	35		14
37	15		36	13	17,18
38		21	38		17
41	15	21	41	13	17,20
42	15		42		14
43		21	45		14
46	15	21			

Fig. 12. Tabel over Vesterbo/Rolykke II. Denne oversigt indeholder den anden halvdel af kombinationer mellem vesterbo- og rolykkegårde i bydelen ROLYKKE (jf. Fig. 11). Denne halvdel tegnes af 7 gårde (15, 21, 13, 14, 17, 18 og 20), som tilsyneladende danner 4 x 7 kombinationer (hvor den 28. kombination mangler). Det er svært at se et mønster for denne fordeling, men gårdene 15 og 21 optræder i præcis 7 kombinationer ligesom gårdene 12 og 19 i Fig. 11. Set samlet virker denne fordeling dog som en del af et overordnet system mellem Vesterbo og Rolykke.

den stiplede linje som akse) med en enkelt undtagelse: Gård nr. 23 har tilsyneladende taget nr. 24's plads i kombinationen med Rolykkegård nr. 31. Den nederste gruppe består af ni kombinationer mellem tre gårde fra den ene by og tre gårde fra den anden, hvor de tre Rolykkegårde danner gruppe med de samme tre Vesterbogårde. De resterende 27 kombinationer er vist i to kolonner, se Fig. 12.

De sidste 27 kombinationer kan betragtes som fire grupper med hver syv kombinationer bortset fra, at den fjerde gruppe (nederst til højre) kun består af seks kombinationer. Her

ses også en tendens til spejling mellem øverste og nederste grupper (med den stiplede linje som akse), omend den er mangelfuld. I den venstre kolonne skyldes dette tilsyneladende, at grupperne består af et ulige antal, hvorimod højre kolonne virker mere uregelmæssig.

Set samlet virker disse 54 kombinationer mellem de to byer for systematiske til at være et resultat af vilkårlige ændringer over tid, de virker snarere som en del af en samlet plan.

I SKOVBØLLE havde kun halvdel af Vesterbogårde (12 til 15 og 19 til 21) brugeragre liggende ved siden

af Skovbøllegårde. Skovbøllegårdene står også i nummerorden iflg. deres numre i MB. Den tilsyneladende tilfældige nummerorden i nedenstående tabel (Fig. 13) skyldes, at byens gårde er nummeret af mig efter deres første forekomst i landskiftet. Vester-

bo havde 102 brugeragre i SKOV-BØLLE og antallet af forskellige kombinationer med Skovbøllegårde var 42.

Kombinationerne viser en tendens til spejling imellem de syv første og de syv følgende Skovbøllegårde lige-

Skovbølle- gårde nr.	Vesterbogårde				
55	12	19	21	13	
75			15	13	
68		19		13	
81	12		15	13	
76			15	13	
77			15	13	
78	12		15	13	20
79	12		15	13	
58			15	13	
60		19	15	13	
67	12			13	
82			15		
63	12	19	15	13	
83			15	13	
56	12		15		
66	12		15	13	14

Fig. 13. Tabel over Vesterbo/Skovbølle. Denne oversigt indeholder samtlige kombinationer mellem vesterbogårde og skovbøllegårde i bydelen SKOV-BØLLE. Skovbøllegårdene står MBs nummerorden (trods nummereringen), så denne oversigt er opstillet ligesom for bydelen ROLYKKE (jf. tilsvarende kombinationer i ROLYKKE i Fig. 11 og 12). De forskellige kombinationer er delt op i tre grupper af de stiplede linjer for at understrege en (tilnærmelsesvis) spejling mellem øverste og mellemste gruppe. Som det ses har kun 7 vesterbogårde agre i dette område, men der er alligevel tale om naboskab med alle skovbøllegårde (bortset fra én). Denne form for – tilsyneladende systematisk – spredning er karakteristisk for agerfordelingen i Købelev sogn.

som det var tilfældet med den første tabel over kombinationer med Rolykkegårde. Der anes også her en forbindelse mellem gårdene 15 og 21 i Vesterbo, omend den er vidt forskellig fra mønstret i ROLYKKE, idet nr. 21 tilsyneladende »opfylder« en »ledig plads« for nr. 15. Forbindelsen mellem disse to gårde optræder dog udelukkende i disse kombinationer, for det højeste antal gange to Vesterbogårde har brugeragre beliggende ved siden af hinanden er tre, hvilket er tilfældet for gårdene 13 og 15.

Selvom det kun er halvdelen af Vesterbogårde der har agre ved siden af Skovbøllegårde i SKOVBØLLE understøtter de anvendte kombinationer alligevel indtrykket af, at dette er planlagt – og måske netop derfor (jf. tesen om, at Vesterbo sammen med Østerballe indgik i Skovbølles 5-vangsbrug). I begge de undersøgte områder optræder Vesterbogårde med et flertal af gårdene fra den pågældende bydel – 19 ud af 25 i ROLYKKE og 16 ud af 17 i SKOVBØLLE – denne spredning på bydelenes gårde skyldes næppe tilfældigheder. Sammenlignes tabellerne tegner der sig fire »læg« (samt enkelte outsiders) af Vesterbogårdens ialt 96 kombinationer:

1) 12 og 19, 2) 15 og 21, 3) 13 og 14 samt 4) 23 og 24.

Dette fortolker jeg som et udtryk for, at bestemte Vesterbogårde har mageskiftet sig til jord hos bønderne i Rolykke og Skovbølle efter en overordnet plan. Dette kan forklare, at så

få af gårdene fra den samme landsby havde brugeragre liggende ved siden af hinanden: Naboskabet er forsvundet ved mageskifte. Det kan også forklare spredningen i gårdenes jordfordeling til en sognemark og ikke en bymark. Er der i virkeligheden slet ikke tale om et uregelmæssigt landskifte i Købelev sogn, men derimod et systematisk landskifte – men særdeles komplekst – fordi samtlige byer har været nødsaget til at mageskifte med hinanden på grund af den trinvis forandring til 4- og 5-vangsbrug?

Dette spørgsmål bliver nok aldrig besvaret, men det forekommer rimeligt at stille det i og med, at der bag de andre former for bøndernes fællesskab lå åbenlyst fornuftsbetonede overvejelser. Den skjulte fornuft – og organisering – bag Købelevs uregelmæssige landskifte kunne være overskuelige mageskifter mellem bestemte lægd i byerne. Ved at foretage mageskifter mellem mindre – men bestemte – grupper af bønder, kunne de enkelte bønder i høj grad forhandle sig frem til, hvilke jorder de hver især ønskede at mageskifte med andre inden for de bestemte vange. Disse – næsten individuelle – mageskifter betød til gengæld, at de mageskiftede jorder var forholdsvis »tilfældigt« placeret i sognemarken og derfor svært gennemskuelige.

Trods en overordnet, systematisk planlægning.

Selv om begrundelsen for at bibeholde dyrkningsfællesskab og vangelag i Købelev ved overgangen til 5-

vangsbrug næppe udelukkende har haft økonomiske årsager (jf. økonomien Dahlman), har de formentlig vejet godt til i vægtskålen. Men traditionens vanetænkning, de vanlige omgangsformer og det sociale netværk i landsbyfællesskabet har ganske givet været en modvægt mod fornyelser, der brød helt med traditionen. Derfor er det fuldt forståeligt, at man i det vestlige Lolland udviklede

landbruget *inden for de eksisterende samarbejdsaftaler* landsbyerne imellem. At det overhovedet kunne lade sig gøre tyder på fleksibilitet både hos bønderne og i de organisationsformer, de levede med, for den skilrede udvikling havde ikke kunnet finde sted uden et godt fungerende samarbejde. Tradition og fornyelse udelukker ikke hinanden, – i Købelev sogn gik de ialtfald hånd i hånd.

NOTER

1. Helle Schummel: »Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og Hvad ved vi?«, Bol og by 2, 1990, s. 60.
2. Rigsarkivet, Rentekammeret under matrikler. Markbøger for Købelev sogn, Nørre Herred har numrene 630 og 631 og findes på mikrofilm nr. S-6120.
3. Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, København 1949, s. 29, note 1.
4. Henrik Larsen: »Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer«, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie III rk. 8.bd., 1918.
5. Henrik Larsen (1918) s. 281(se note 4).
6. Ole Widding (1949) s. 128 (se note 3).
7. Ole Widding (1949) s. 135 (se note 3).
8. Ole Widding (1949) s. 19 (se note 3).
9. Ole Widding (1949) s. 127 (se note 3).
10. Ole Widding (1949) s. 127f. (se note 3)
11. Ole Widding (1949) har lavet en kartografisk oversigt over vangelag på Lolland, planche 4, som omtales s. 137 (se note 3).
12. Bo Fritzbøger: »Vangelag på Sjælland«, Mark og menneske, Ebeltoft 2000, s. 32f.
13. Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed, København 1656. Reprografisk genudgivet København 1971.
14. Arent Berntsen (1656) 1. bog 1. part s. 102 (se note 13).
15. Arent Berntsen (1656) 1. bog 1. part s. 105 (se note 13).
16. Arent Berntsen (1656) 1. bog 1. part s. 110 (se note 13).
17. Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt, Esbjerg 1983, s. 118.
18. Ole Feldbæk: »Danmarks frugtbare Herlighed Et dateringsproblem«, Struktur og funktion, Odense 1994.
19. Opmålingsområderne, »bydelene«, er skrevet med stort for at undgå forveksling med landsbyerne.

20. C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning, København 1951, s. 50.
21. Ole Widding (1949) s. 186f (se note 3).
22. Dette diskuteres af Gurli Thuneby i afsnittet »Lammehave skift« i »Bolskifte, solskifte og »mange flere« – en studie i landskifteanalyse« s. 134-142, Københavns Universitet (1999).
23. Gurli Thuneby (1999) s. 172 (se note 22).
24. Ole Widding (1949) s. 140 (se note 3).
25. Ole Widding (1949) s. 140, dette er vist på planche 4 (se note 3).
26. Det danske landbrugs historie, red. Claus Bjørn, bd. II, Odense 1988, s. 215ff.
27. Bo Fritzboeger (2000) s. 28 og 37 (se note 12).
28. Bo Fritzboeger (2000) s. 35 (se note 12).
29. Bo Fritzboeger (2000) s. 35 (se note 12).
30. Lensregnskaber for Halsted kloster for 1572, 1584-1645 (div. år) 18.205-06, Rigsarkivet.
31. Ole Widding (1949) omtaler dette s. 159f med henvisning til Henrik Larsen (1918) s. 198 (se note 3 og 4).
32. Bent Jørgensen: Stednavne og administrationshistorie, København 1980, s. 69.
33. Gurli Thuneby (1999) s. 227 samt note 539 (se note 22)
34. Lensregnskaber for Halsted kloster for 1572, 1584-1645 (div. år) 18.205-06, jordebog 1608-09 og 1641-42. 1662-matrikel Købelev, Nørre herred, Halsted klostres len 311. 86 samt 1688-matrikel sammesteds 312. 1816, Matrikler, Rentekammeret, Rigsarkivet.
35. Henrik Larsen (1918) s. 220-22 (se note 4).
36. Steffen Hahnemann: »Um solskift ganger á by –«, Historisk Tidsskrift 2, 1997, s. 251.
37. Steffen Hahnemann: Bol, skipen og kongsbønder i det sydlige Kattegat, 1994, indeholder afsnit om Endelave.
38. Steffen Hahnemann (1997) s. 251 (se note 36).
39. Thorkild Kjærgaard: Den danske revolution 1500-1800 En økohistorisk tolkning, Aalborg 1992.
40. Carl J. Dahlman: The open field system and beyond, Cambridge University Press 1980.
41. For eksempel: Studies of Field Systems in the British Isles, red. R.H. Baker & Butlin, 1973, og The Origins of Openfield Agriculture, red. Trevor Rowley, London 1981.
42. Carl J. Dahlman (1980) mener eksempelvis, at agrenes sammenblanding var det sidste led i dyrkningssystemernes udvikling (se note 40).
43. I dansk landbrugsforskning er denne form for teoretisk udviklingshistorie ikke taget op. Poul Meyer har i Danske Bylag (1949) især set på, i hvor høj grad dyrkningsfællesskabet var reguleret ud fra en retshistorisk synsvinkel. Karl-Erik Frandsen har i Vang og tægt (1983) lagt hovedvægten på at belyse de geografiske variationer og arten af afgrøder i forhold til forskellige dyrkningssystemer. For nylig har Bo Fritzboeger i »Vangelag på Sjælland« (2000, se note 12) behandlet vangelagens funktion og forholdet til dyrkningssystemerne, græsningsmulighederne og særjorderne i de områder, der indgik i vangelag.
44. Karl-Erik Frandsen (1983) (se note 17).
45. Gurli Thuneby (1999) s. 216-221 er dette anskueliggjort ved skematiske modeller (se note 22).
46. Karl-Erik Frandsen (1983) (se note 17).
47. Ole Widding (1949) s. 124f (se note 3).
48. Ole Widding (1949) s. 19f (se note 3).
49. Gurli Thuneby (1999) s. 251 (se note 22).
50. Karl-Erik Frandsen (1983) s. 252 (se note 17).
51. Ole Widding (1949) s. 133 og Bo Fritzboeger (2000) s. 41 (se note 3 og 12).

52. Henrik Larsen (1918) s. 198 (se note 4).
53. Ole Widding (1949) s. 21 (se note 3).
54. Gurli Thuneby (1999) s. 193 (se note 22).

LITTERATUR

- Berntsen, Arent: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 1656. Reprografisk genudg. København 1971.
- Dahlmann, Carl J: *The open field system and beyond*, Cambridge University Press 1980
- Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn, Odense 1988
- Feldbæk, Ole: »Danmarks frugtbare Herlighed – Et dateringsproblem«, *Struktur og Funktion*, Festskrift til Erling Ladewig Petersen, Odense 1994
- Frandsen, Karl-Erik: *Vang og tægt*, Esbjerg 1983
- Fritzboeger, Bo: »Vangelag på Sjælland«, *Mark og menneske*, Skipperhoved 2000, Festskrift til Karl-Erik Frandsen
- Hahnemann, Steffen: *Bol, skipen og kongsbønder i det sydlige Kattegat*, 1994
- Hahnemann, Steffen: »Um solskift ganger á by – Om gammel jorddelen og et forsøg på en nyvurdering af de agrarhistoriske begreber »bolskifte« og »solskifte«, *Historisk Tidsskrift* 97:2, København 1997
- Jørgensen, Bent: *Stednavne og administrationshistorie*, København 1980
- Kærgaard, Thorkild: *Den danske revolution 1500 – 1800 En økohistorisk tolkning*, Aalborg 1992
- Larsen, Henrik: »Nogle oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* III rk. 8.bd., 1. hft, 1918
- Meyer, Poul: *Danske bylag*, 1949
- Rise Hansen, C. og Axel Steensberg: *Jordfordeling og udskiftning*, København 1951
- Rowley, Trevor: *The Origins of Openfield Agriculture*, London 1981
- Schummel, Helle: »Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og Hvad ved vi?«, *Bol og by* 1990:2 *Studies of Field Systems in the British Isles*, red. R. H. Baker & Butlin, 1973.
- Thuneby, Gurli: *Bolskifte, solskifte og »mange flere – en studie i landskifteanalyse*, Københavns Universitet 1999
- Widding, Ole: *Markfællesskab og Landskifte*, 1949.

KILDER

- Lensregnskaber for Halsted kloster* for 1572, 1584-1645 (div. år) 18.205-06
- Markbøgerne nr. 630 og 631* for Købelev sogn, Nørre herred. Matrikler, Rentekammeret, Rigsarkivet
- Matrikler for Købelev sogn, Nørre herred, *Halsted klostres len. 1662: 311.86, 1688: 212.1816, Rentekammeret, Rigsarkivet*